

UOT: 821.512.162.09

Təyyar Salamoğlu *

İBRAHİM BƏY MUSABƏYOVUN “NEFT VƏ MİLYONLAR SƏLTƏNƏTİNDƏ” ƏSƏRİ MAARİFÇİ REALİZMİN ESTETİKASI KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: maarifçi realizm, estetika, İslam əxlaqı, dünyagörüşü

Key words: educational realism, aesthetics, Islamic morality, outlook

Ключевые слова: просвещенный реализм, эстетика, Исламская мораль, прогноз

İbrahim bəy Musabəyovun ən məşhur əsəri “Neft və milyonlar səltənətində” (1917) romanıdır. Bu romanla yazıcının yaradıcılığının yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olduğunu söyləsək, yəqin ki, səhv etmərik. Əsərin həm Azərbaycan maarifçi realist nəsrində, həm də İ.Musabəyovun yaradıcılığında xüsusi mövqə qazanmasının bir neçə səbəbi vardır. Birincisi, bu əsər müəllifin “Xoşbəxtlər”, “Gözəllərin vəfası”, “Cəhalət fədailəri” kimi povestləri ilə müqayisədə daha dərin ictimai məzmunə malikdir və XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində, xüsusən Bakıda gedən ictimai prosesləri iti sənətkar müşahidəsi ilə yazılmışdır. İkincisi, sözü gedən illərdə baş verən hadisələr maraqlı bir süjetdə sənətkarlıqla ümumiləşdirilmişdir. Üçüncüsü, əsərdə cərəyan edən hadisələrin zamanı üçün səciyyəviliyi və sənətkarcasına ifadəsi onun ilk Azərbaycan kinosu kimi ekranlaşdırılmasına təkan vermiş, bu cəhət əsərə geniş oxucu kütləsi arasında ciddi maraq yaratmışdır.

Tədqiqatlarda da döənə-döənə vurğulandığı kimi, əsər maarifçi realizmin estetik prinsiplərinə uyğun yazılmışdır. Romanın başlanğıcında müəllif həyat hadisələrinə, insanın cəmiyyətdəki yerinə dair fikirlərini bir neçə cümlədə publisistik bir dillə və açıq ifadə edir. Bu publisistik mühakimələrdə insanın xarakterinin dəyişməsində onun düşdüyü mühitin həlledici rol oynamasından danışılır. Eyni zamanda iddia olunur ki, “...hər kəsi bədəxlaq görüb də bilkülliyyə onun özünü müqəssir eləməyə bizim haqqımız yoxdur, çünki təqsir onun təqsiri deyil, ancaq vəsətin, mühitin və tərbiyənin təqsiridir” [1, s.15].

Ədəbiyyatşünaslıqda doğru vurğulandığı kimi, “Neft və milyonlar səltənətində” povestinin başlanğıcındakı fikir, həm də müəllif ideyasını əks etdirir” [2, s.114]. Heç şübhəsiz ki, bu belədir və burada mübahisə üçün yer yoxdur. Mübahisə doğuran cəhət isə odur ki, müəllif “mühit” anlayışı altında nəyi nəzərdə tutur.

İ.Musabəyovun öz publisistik mühakimələrində “mühit”i günahlandırması sovet ideologiyası nöqtəyi-nəzərindən ədəbiyyatşünaslığın əsərə verəcəyi təhlillər üçün səmərəli toxum, açar rolunu oynayır. Ədəbiyyatşünaslıq yazıcının “mühit” anlayışını birmənalı şəkildə “burjua ictimai mühiti” kimi qəbul edir. Yazıcının mühitə tənqidi münasibətini “burjua ictimai mühiti”nə tənqidi münasibət kimi mənalandırır və öz təhlillərində bu münasibəti bir qədər də tündləşdirir. Halbuki bədii mətn yazıcının “mühit” anlayışını və ona tənqidi münasibətini “burjua ictimai mühiti” və ona tənqidi münasibət kimi anlamağa material vermir.

Obrazların keçdiyi həyat yolu müəllifin “mühit” anlayışını hansı məzmununda qavramasına və bədii inikas predmeti etməsinə adınliq gətirir. Atadan miras qalan torpaqlarında neftin fontan

* Azərbaycan Dövlət Pədoqoji Universiteti. Filologiya üzrə elmlər doktoru. E-mail: salamoglu60@rambler.ru

vurması hesabına kasıb, imkansız Cəlil birdən-birə varlanıb milyonçu Cəlil ağaya çevrilir: “Xülasə bu gündən xidmətçi Cəlil oldu Cəlil ağa. İndi bu, Avropa libasında qeyrilər kimi gah faytonda, gah da avtomobildə öz işlərinin üstünə gedib gəlirdi. Bir az zamandan sonra Cəlil ağa özünə şəhərin ən gözəl yerində bir neçə evlər də almışdı” [1, s.17]. Yazıçı xidmətçi Cəlilin Cəlil ağaya çevrilməsini məmnunluq hissi ilə təsvir edir. Çünki bu cür çevrilmə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mühiti üçün tam qanunauyğun bir hadisə idi. Kapitalist iqtisadi münasibətləri, kapitalist həyat tərzini Azərbaycan cəmiyyətinin həyatına sürətlə nüfuz etməkdə idi. Kapitalistləşən, maddi imkanları qat-qat artan Cəlilin öz əvvəlki xarakterinə sadiqliyi, özündən çıxıbmaması, bütün diqqətini öz işlərinin tərəqqi etməsinə yönəltməsi, başqa sözlə, işgüzarlığı İ.Musabəyovu razı salır. O, yaranmaqda olan milli burjuaziyanın inkişafını məhz belə görür və arzulayırdı. Ona görə də müəllif obrazın hərəkətlərinə rəğbətli münasibətini gizlətmir: “Cəlil ağa dövlətə nail olandan sonra özünü belə dolandırır ki, cümlə tacirlər ona maşallah deyib, başına and içərdilər. Bu, nə içki içərdi və nə də qumar oynayırdı və gecələr də vaxt keçirmək üçün ya özü tacirləri dəvət edərdi, ya özü onların evinə gedib vaxtını keçirərdi” [1, s.17-18]. Bu cümlələr kapitalistləşən Bakının ictimai mühitini göz önünə gətirir. Bu mühitin sağlamlığı, işgüzarlığı və halallığına diqqət çəkir. Əgər Cəlil nə araq içir, nə qumar oynayır, vaxtını gecə klublarında, kazinolarda keçirmirdisə və halal, eyni zamanda, işgüzar bir həyat yaşayırdısa və məhz bu cür halallığına və işgüzarlığına görə “cümlə tacirlər ona maşallah deyib, başına and içərdilər”sə bu, Bakı burjuaziya mühitinin ümumən sağlamlığı demək idi. Bu mühit halallıq, işgüzarlıq və sağlam rəqabətə təqdir olunduğunu göstərirdi.

Azərbaycan milli burjuaziyasının ən müsbət cəhətlərindən biri xeyriyyəçilik əməlləri ilə ardıcıl surətdə məşğul olmaları olmuşdur. Bu cəhəti Azərbaycan milli burjuaziyasının mənəvi sifəti kimi ümumiləşdirmək olar. Bu sifət, heç şübhəsiz ki, kapitalist münasibətlərinin inkişafı zəminində ictimai mühitdə milli və vətəndaşlıq düşüncəsinin tədricən formalaşması və inkişafı ilə bağlı idi. Cəlil ağa da milli kapital dünyasına belə bir sifətlə daxil olur və müəllif onun xarakterindəki bu cəhəti xüsusi bir məmnunluq hissi ilə təqdir edir. Çünki maarifçi dünyagörüşü kapitalist iqtisadi münasibətlərinin yaranması və inkişafının əleyhinə deyildi, sadəcə onun sağlam bir yolla inkişafını arzulayırdı, qələmlərini də bu istiqamətdə işlədirdilər. Romanda oxuyuruq: “Cəlil ağa özü keçmişdə fəqir olduğundan çox rəhmli idi və harada bir ittifaq düşsəydi, fəqirlərə, əlsizlərə külli miqdarda kömək edərdi. Odur ki, Allah da onun dövlətini, cəlalını günü-gündən artıq edərdi” [1, s.18]. Azərbaycan milli burjuaziyasının keçməkdə və keçməli olduğu yol İ.Musabəyovun maarifçi dünyagörüşündə məhz bu cür təsəvvür edilir, bu cür qəbul edilirdi. Müəllif milli burjuaziyanın işgüzar münasibətlərinin insanlığa, milli hisslərə və İslam əxlaqına sədaqətli qalmaqla inkişaf etdirilməli olduğunu təlqin edirdi. Cəlil ağanın Qurbana və vaxtı ilə qonşusu olmuş kasıb Əhməd kişiyyə, onun qızına münasibəti milli vətəndaşlıq düşüncəsi və İslam əxlaqı nöqtəyi-nəzərindən müəllif tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. Eyni zamanda, Cəlilin Qurbana, Əhməd kişiyyə və Şəfiqəyə ilk zamanlardakı münasibəti kapitalistləşmənin cəmiyyətin milli rifahının yüksəlişində oynaya biləcəyi praktiki rolu da işarələyir. Cəlil ağanın varlanmasının aşağı təbəqə nümayəndələrinin həyatında əmələ gətirdiyi əsaslı dəyişiklik müəllifin milli ictimai inkişafın yolunu necə təsəvvür etməsinə dair maarifçi konsepsiyayı ortaya qoyur. Buna görə də düşünürük ki, müəllifin maarifçi konsepsiyasında sovet ədəbiyyatşünaslığında iddia edildiyi kimi, “harınlaşmış, tufeyli burjuaziya cəmiyyəti artıq öz içərisindən çürüməli, ictimai həyat səhnəsini tərk etməli idi” [3, s.92] qənaətinə yer yoxdur.

Bununla bərabər, romanın XX əsrin əvvəllərində Bakıda baş verən ictimai prosesləri iti müşahidənin nəticəsi olaraq yarandığını, süjetin əsasına bütövlüklə həyatı bir situasiyanın qoyulduğunu xüsusi qeyd etməliyik. Müəllifin həyatı müşahidələrinin, həyatı situasiyanın maarifçi yazıçının qələminə təsiri o dərəcədə qüvvətlidir ki, roman yazıçının başlanğıcda ifadə etdiyi publisistik mühakimələrin sərhədindən xeyli kənara çıxır və onun həyatı məzmununu qat-qat qüvvətləndirir.

Şübhəsiz ki, kapitalist iqtisadi münasibətlərinin formalaşması, Bakının “neft və milyonlar səltənəti”nə çevrilməsi mürəkkəb bir proses idi. Bu prosesdə sağlam yol tutmaq o qədər də asan

deyildi. İ.Musabəyov öz qəhrəmanını ictimai həyatın mürəkkəblikləri və ziddiyyətləri içərisində təsvir edir.

Cəlilin pozğunluq yoluna qədəm qoyması ədəbiyyatşünaslıqda onun kapitalist xarakteri ilə izah edilir. Lakin bədii mətn məsələnin bu şəkildə qoyuluşunu təkzib edir. Cəlilin dəyişməsi, xasiyyət və əməllərində get-gedə artmaqda olan mənfiliklər şəxsi tale yolu zəminində izah olunur. Yazıçı Lütfəli bəyin təsiri altına düşməsinin onun dəyişməsinin, mənfi sifətlər əxz etməsinin əsas səbəbi kimi göstərir. Əslində bu romanda biz iki Cəlil ağa tanıyıyıq. Birinci Cəlil ağa ailəsinə, işinə ürəkdən bağlı, milli və müsəlman əxlaqının bütün tələblərinə dəqiqliklə əməl edən, malik olduğu maddi imkanları xalqın və millətin yolunda xeyirxah işlərə sərf etməkdən çəkinməyən, başqa sözlə, haqq yolunu tutub gedən milli Azərbaycan kapitalistinin obrazıdır. Milli ictimai mühit də birinci Cəlil ağanı məmnuniyyətlə qəbul edir. İkinci Cəlil ağa isə artıq Lütfəli bəyin təsiri altında hərəkət edən Cəlil ağadır. Məhz Lütfəli bəyin təsiri altında o bütün insanlıq sifətlərini itirmək dərəcəsinə gəlir. Əsərdə xüsusən birinci Cəlil ağanın mənəvi dünyası dərinliklərinə qədər açılır. Vaxtı ilə ona hər cür xeyirxahlıq etmiş Qurbana, qonşusu Əhməd kişiyyə, Əhməd kişinin qızı Şəfiqəyə həssas münasibəti, təmənnəsiz yaxşılıqları, yazığının onun “fəqirlərə, əlsizlərə külli miqdarda kömək etməsi”nə dair informasiyaları, işgüzar həyatda qazandığı uğurlar, işgüzar mühitdə böyük hörmət və nüfuza malik olması Cəlilin milli burjuaziyanın həqiqi xarakterini ifadə edən bir obraz kimi yaradıldığını sübut edir. Lütfəli bəyin təsiri ilə ilk dəfə gecə klubunda gecələyəndən sonra keçirdiyi hissələr Cəlil ağanın fitrətən nə qədər təmiz olduğunu, milli mentalitetə və İslam əxlaqına nə qədər dərinədən bağlı olduğunu göstərir: “Sabahı günü Cəlil ağa gözlərini açanda özünü bir qeyri aləmdə, bir qeyri mühitdə gördü. Bunun yanında bir rus qızı yatmışdı... Bu halda o, cəld yerindən qalxıb öz-özünə dedi ki, Allah, indi mən Şəfiqəyə nə cavab verəcəyəm? Yarəb, bu nə işdir mən tutdum?... Cəlil ağa libasını əyninə geyə-geyə öz-özünə deyirdi ki, Allah, mən bu murdar olan dodaqlarım ilə Şəfiqənin pak, müqəddəs ləblərini və üzünü bir daha necə busə edəcəyəm, onu bu murdar ağuşuma necə alacağam? Bu fikirləri edə-edə Cəlil ağa özünü birdən güzgüdə dördü və öz-özündən qayət utanıb, başını aşağı saldı və bir daha güzgüyə baxmadı” [1, s.24]. Bu düşüncələr İslam əxlaqı ilə tərbiyələnməmiş qəhrəmanın özü-özünü İslam əxlaqı əsasında ittiham etməsidir. Cəlil ağa çox yaxşı başa düşür ki, onun tapındığı dinin əxlaq qaydalarında zina bağışlanmaz günahdır [4, s.131-132].

Tutduğu əməlin günahından çıxma bilməmək qorxusu həqiqi İslam tərbiyəsi almış Cəlil ağanı hədsiz dərəcədə narahat edir. Onun narahatlığı davamlı xarakter alır. Bu mənada ədəbiyyatşünaslığın “Cəlildə müəyyən işıqlı başlanğıc vardır” qənaəti xarakterin doğru müşahidəsindən xəbər versə də, “lakin onda bu hiss keçici olur” mülahizəsi [5, s.80] o qədər də əsaslı təsir bağışlamır. Çünki Lütfəlinin tələqləri ilə Cəlil ağa Şəfiqəyə yalan desə də, yenə də içindəki ağırlıq qalır. Vicdanı və iman gətirdiyi dinin əxlaqi tələbləri qarşısında o həqiqətən əzab çəkir. Romanda oxuyuruq: “Cəlil ağa nə qədər çalışdısa da yuxulaya bilmədi. Çünki ona vicdanı ağlasığmayan dərəcədə əziyyət verirdi. Cəlil ağa deyirdi:

- Bax, 24 saat bundan əvvəl mən nə idim və indi nə oldum? Qeyri arvad ilə vaxt keçirdim, yalan dedim, hələ bir günah da bu oldu ki, müqəddəs Şəfiqə o pak ləbləri ilə mənə bu murdar alnımı, üzümü busə edəndə, məcbur oldum razı olum. Yarəb, bu nə bəla idi mən düşər oldum, bu nə günah idi mən etdim? Kaş birçə parça çörəyim olaydı, amma bayaqki kimi də pak və bigünah olaydım!” [1, s.26].

Cəlil ağanın bu peşimançılığı və peşimançılığından doğan düşüncələri tam təbii və səmimi səslənməklə, müəllifin obrazın daxili aləminə dərinədən nüfuz etdiyini göstərir. Eyni zamanda, milli insanın, həqiqi müsəlmanın xarakterinə, Şərq psixologiyasına büsbütün bələdliyini göstərir. Bu kontekstdə etdiyi günahdan sonra Cəlil ağanın özünə qayıdışı, “iki aydan artıq axşamlar öz evindən bir yana çıxmaması”, getdiyi yerə də “ancaq Şəfiqə ilə bərabər getməsi”, araq içməkdən büsbütün imtinası, əslində, onun tövbə qapısına yaxınlaşmasını, bu qapıdan keçməyə hazır olduğunu göstərir. İslam əxlaqında bu çarə tövbədən keçir: “İmansızlıqdan üz döndərüb və əfv diləmək məqsədilə Allaha yönəldikdə, onun rəhmətindən hər şeyə ümid edilə bilər. İnsan zəifdir və tez-tez qərarından,

sözündən dönər. Həqiqi bir tövbə hər zaman ilahi məğfirəti və əfvi insana qazandıra bilər. İslamda ilahi əfvə nail olmaq üçün heç bir mərasimə, başqa insanların vasitəçiliyi ilə hansısa bir təşəbbüsə ehtiyac yoxdur. Bunun üçün yalnız birbaşa Allaha yönəlmək lazımdır” [4, s.129]. Bunu Cəlil ağa çox yaxşı bilir. Onun “Yarəb, bu nə bəla idi mən düşər oldum, bu nə günah idi mən etdim?” sözləri ürəkdən gəlir, həqiqi inam və inancdan doğur. Bununla belə “tövbə” qapısından keçməyə təşəbbüs etmir. Əslində süjetin bura qədərki inkişaf məntiqi Cəlil ağanın “tövbə” qapısından keçməsinə və həqiqi Allah yoluna qayıtmasını tələb edir. Hadisələrin inkişaf məntiqi bunu tələb edir. Lakin yazıçı Cəlil ağanı iki səbəbdən “tövbə” qapısından keçirir. Birincisi, ona görə ki, Cəlil ağanın islahi müəllifin əsərdə qoyub bədii əksini verməyə çalışdığı maarifçi tendensiyanı tamamlamır. Maarifçi tendensiya Cəlilin düşdüyü çirkab mühitin bataqlığında boğulmasını tələb edir. Bu tendensiya isə müəllifin maarifçi konsepsiyasından qidalansa da, həyati əsası da vardır. Yazıçı XX əsrin əvvəllərinin son dərəcə mürəkkəb və keşməkeşli milli həyatında Cəlil kimi “çirkab mühitin bataqlıqları”nda çabalayıb boğulanları çox görmüş, müşahidə etmişdi. Əsərin süjeti nə qədər maarifçi konsepsiyadan güc alırdısa, maarifçi konsepsiyanın özü də bir o qədər həyatın acı reallıqlarından güc alırdı. Müəllif Cəlili kapitalist iqtisadi münasibətləri sistemində bişmiş, böyük təcrübəyə malik milli kapitalist obrazı kimi yaratmır. Cəlil ağa işgüzar dünyada nə qədər böyük müvəffəqiyyətlər qazansa da, yenə də bu sahədə təcrübəsiz idi. Xarakterindəki saflıq və təmizlik, eyni zamanda, sadələvlük də içinə düşdüyü mühiti bütün reallığı ilə görməyə ona mane olurdu. Ədəbiyyatşünaslıqda onun xarakterindəki bu cəhətə işarə edilmişdir: “Cəlil ağa insanpərvər, xeyirxah olmaqla bərabər, çox sadələvh və açıq qəlbli bir adamdır” [5, s.80]. Bu xarakterlə “onun bu həyata hazır olmaması”na dair fikirlər də [5, s.79] həqiqəti ifadə edir. Elə müəllifi də məsələnin bu tərəfi məşğul edir. Yazıçı Cəlil ağanın Lütfəli bəyin toruna düşüb oradan heç cür çıxma bilməməsini onun burjua iqtisadi münasibətlərinin mürəkkəbləşdirdiyi həyatın mürəkkəbliliklərinə hazır olmaması ilə izaha çalışmır. Romanın bədii konfliktini iqtisadi problemlərlə bağlı yaranan ziddiyyətlərdən güc almır. Əslində bu istiqamətdə tərəflər bir-birilə dil tapırlar. Ortaqlıq iqtisadi sahədə tərəflər üçün problem yaratmır. Əksinə, həm Lütfəli bəyin, həm də Cəlil ağanın günü-gündən artan iqtisadi imkanları onları daha sıx birləşdirir. Lütfəli bəyn xaraktercə “xain, zalım, bəxil və düruğ bir adam” olmasına baxmayaraq iqtisadi mənafe onu Cəlil ağa ilə daha sıx yaxınlaşmağa, münasibətləri normal məcrada davam etdirməyə sövq edir. Elə buna görə də “Lütfəlinin də xətrini Cəlil ağa çox istərdi”. Lakin Lütfəli bəy dostluğa, qardaşlığa xəyanət edir. Bu “xəyanət”in psixoloji əsasını müəllif Lütfəli bəyin yaramaz təbiəti ilə izah edir: “Xüsusi mənfəəti üçün nəinki dostunu, bəlkə də namusunu satardı” [1, s.17]. Ədəbiyyatşünaslıq əksər hallarda müəllif xarakteristikasındakı “xüsusi mənfəət üçün” ifadəsini onun pula olan qarşısızalmaz ehtirası kimi izah edir. Ədəbiyyatşünaslıq Lütfəli bəyi “hiyləgər, qorxulu kapitalist tipi” [5, s.81], “daha xalis burjua tipi” [5, s.83] kimi xarakterizə edərək “varlanmaq, mənimsəmək, insanların səadəti üzərində öz səadətini qurmaq, acizi məhv etmək, öldürmək”i onun səciyyəvi sifətləri kimi ümumiləşdirir. Lütfəli bəyin xarakterində “insanların səadəti üzərində öz səadətini qurmaq” xüsusiyyəti var. Lakin bu onun burjua xarakterindən yox, bir insan kimi naqisliyindən irəli gəlir. Lütfəli bəyin Cəlil ağaya qurduğu tələlər onun daha artıq varlanmaq, pula olan ehtirasından irəli gəlir. Cəlili büsbütün imkansız vəziyyətə salıb onun arvadına sahib çıxmaq Lütfəli bəyin əsas məqsədidir. Çünki Lütfəli bəyin düşüncəsinə görə, onun öz arzusuna çatmasının – Şəfiqəyə qovuşmasının yolu Cəlil ağanın müflisləşməsindən keçir. Onun Cəlil ağanın dövlətini Olyanın əli ilə dağıtmağa çalışmasını və Cəlil ağanın milyonlarının Avropa qumarxanalarında uduzduğunu nəzərə alsaq, sərvət ehtirasının Lütfəli bəy üçün əsas olmadığını görürük. O, əlbəttə, imkan düşdükcə, Cəlil ağanın paraxodlarına, neft mədənlərinə, evlərinə sahib çıxmaqdan da imtina etmir. Bütün bunlarla bərabər, o, pul uğrunda yox, Şəfiqə uğrunda çarpışır. Buna görə də “Lütfəli bəy üçün həyatda yalnız bircə anlayış vardır: varlanmaq” kimi [3, s.93] səciyyələndirmələr özünü doğrultmur. “Cəlil ağanın var-yoxuna yiyələnmək”in [3, s.93] Lütfəli bəy üçün əsas məqsəd olmadığını onun Şəfiqəni görən günədek belə bir düşüncədən uzaq olması da sübut edir. Məhz buna görə də, nəyin bahasına olursa olsun, varlanmağı Lütfəli

bəyin əsas məqsədi, pul ehtirasını onun xarakterini səciyyələndirən əsas amil hesab edib, bu cəhəti milli burjuazianın təbiəti kimi ümumiləşdirmək məsələyə sinfi-ideoloji yanaşmadan başqa bir şey deyildir.

Yazıçı yaranmaqda olan milli burjuaziyaya sinfi mövqedən yanaşmaq tendensiyasından çox uzaqdır. Belə bir tendensiya onun yazıçı məqsədinə daxil deyil. Müəllifin maarifçi ideali yaranmaqda olan burjuazianı vətəndaş təbiətli, ictimai amal və düşüncə sahibi kimi görmək istəyir. Qumarxanalarda, içki məclislərində, gecə klublarında, kazinolarda keçən həyatın qazanılan milli sərvətin dağıdılmasına səbəb olduğunu, həm sərvət sahibinin özünü, həm ailəsini zəlalətə apardığını, eyni zamanda, milli inkişafa zərbə olduğunu göstərmək istəyir. Müəllifin etirazı və tənqidi milli burjuazianın qeyri-sağlam həyat tərzinə meyillənməsi, bu meylin cəmiyyət həyatında ictimai bir bəla səviyyəsinə çıxmasına qarşıdır.

Əsərdə hər iki qəhrəmanın həyatında içkinin, qumarın və qadın düşgünlüyünün oynadığı rol heç də təsadüfən qabardılmır. Müəllif Cəlil ağanın bədbəxtliyində içginin oynadığı rola özünün dönə-dönə açıq tendensiyalı münasibətini ifadə edir. Yazıçı Lütfəli bəyin də yaşayışına və davranışına mənfi təsir mənasında içkinin rolunu xüsusi vurğulayır: “Hərçənd Lütfəli bəy dövlət dağıdan adam deyil idi, ancaq yenə məqam düşəndə içkidən, qumardan dala durmazdı. Hər bir şey, hər bir əməl, yaxşı ya pis insanda getdikcə artdığı kimi, Lütfəlinin də içki içməyi və qumar oynamağı axır vaxtlarda artmaqda və kök salmaqda idi” [1, s.17].

Diqqət edilsə, görmək çətin deyil ki, yazıçı “dövət dağıdan adam”la içkiyə və qumara, eləcə də gecə həyatına aludə adamı eyni müstəviyə gətirir, onları paralel anlayışlar kimi işlədir. İçkini, qumarı, qadın düşgünlüyünü insanın tifaqının dağılmasının əsas səbəbi, vasitəsi kimi qəbul edir.

Yazıçının narahatlığı nədən qaynaqlanır? İ.Musabəyov müşahidə edir ki, içki, qumar, gecə həyatı milli cəmiyyətin həyatına sürətlə nüfuz etməyə başlayıb. İçki və qumarın Lütfəli bəyin də, Cəlilin də həyatına getdikcə daha sürətlə daxil olması və artıq onların yaşam tərzinə çevrilməsi cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlıdır. Diqqət etsək, onu da görürük ki, əxlaqı pozan və mənəvi kataklizmə yol açan bu proses yeniləşən dünyanın həyat tərzidir. Milli həyata elə bir dünya ayaq açır ki, xalqın, millətin tarixi xarakterinə, əxlaqına, mənəviyyatına, düşüncəsinə, bütövlükdə isə həyat tərzinə dağıdıcı təsir göstərir. Milli həyata kənardan ayaq açan bu dünya qərb dünyasıdır. Maarifçi realistlər Qərbin Şərqə bu mənfi təsirini, insanların öz tarixi varlığından, müsəlman əxlaqından və yaşayış tərzindən uzaqlaşdırıb Avropa həyat tərzinin təsiri altına düşməsinə müşahidə edir və bu prosesə tənqidi münasibət ifadə edirdilər. Fikrimizcə, aşağıdakı mülahizə Qərb amilinə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində artıq tam fərqli bir müstəvidə yaşamanın maarifçi realistlərin yaradıcılığının aparıcı tendensiyalarından birinə çevrildiyini sübut etməyə istiqamətlənir: “Artıq bu realizm Qərbi Şərqə gətirməkdən çox, öz ənənələri üstündə dünya ilə əlaqə quran Şərqi Qərbə çıxarma probleminin həllinə yönəldilmişdi” [6, s.44]. Maarifçi realizmin sözü gedən mərhələsində Qərbə münasibətin tipoloji müxtəlifliyini nəzərə alsaq, bu müxtəlifliyin variantlarından biri kimi “öz ənənələri üstündə” duran Şərqi Qərbə doğru irəliləməsi ilə bərabər, Şərq-Qərb qarşılaşmasında Şərq dünyasının, müsəlman cəmiyyətinin məhz, öz ənənələri üstündə duraraq, bu ənənələri inkişaf etdirərək dünyaya məhz Şərq, müsəlman dünyası kimi çıxmaq tendensiyasının da yer aldığını görmək mümkündür.

“Neft və milyonlar səltənətində” əsərində də milli həyatın tarixi xarakteri ilə milli həyatın “yeniləşən dünya”sı analitik təhlil predmetinə çevrilir. Romanda Qurban və Əhməd kişi milli həyatın tarixi xarakterini əks etdirirlər. Cəlil ağa isə milli həyatın yeniləşən dünyasını simvollaşdırır. Qurbanın və Əhməd kişinin simasında milli varlığın tarixi xarakterindən gələn ən yaxşı insani sifətlər – düzlük, saflıq, təmizlik, halallıq, humanizm kimi əxlaqi sifətlər cəmləşir. Yazıçı milli adət-ənənələr və İslam əxlaqi əsasında tarixdən üzü bəri formalaşmış gələn bu nəcib əxlaqi sifətlərin milli cəmiyyətdə yaşarılıq haqqını təsbit edir və onu gənc nəsil üçün də yaşam tərzini, həyat kredosu kimi təbliğ edir. Lakin iti realist qələm həyatda baş verənlərin heç də həmişə müəllif arzuları ilə üst-üstə düşmədiyini də müşahidə edir. Zaman-zaman milli həyat qanunlarından və İslam əxlaqından güc

alıb formalaşan həyat tərzini Qərb dünyasının özü ilə gətirdiyi əxlaq tərzinin bu həyata nüfuzu ilə pozulmağa, gücsüzləşməyə başlayır. “Atalar”ın müqəddəs hesab etdiyi əxlaq qaydaları “oğullar”ın həyat tərzinin qaydalarına çevrilə bilmir. “Atalar” “oğullar”ın yeni dünyaya milli həyatın tarixən formalaşmış qanunlarına və İslam əxlaqına arxa çevirməklə “çıxış”ını qəbul etmir. Müəllif təhkiyəsində oxuyuruq: “Qurban yəqin bilirdi ki, belə ömür, belə həyat insanı yıxar, bərbad edər, bu günə qumarın və içkinin müqabilində nəinki milyonlar, dənizlərin suyu da davam etməz. Odur ki, həmişə fürsət tapanda ağasına deyər ki, ağacan, qurban olum, belə işləri eləmə, özün öz əlinlə özünü, arvadını və balalarını aclıq və məmat ağışına atma” [1, s.26-27].

Qurbanın ağıllı nəsihətləri Cəlil ağa üçün eşidilməz və qəbul edilməz olur. Qurbanın, onu ən çox sevən adamlardan birinin nəsihətləri, haqq sözü Cəlil ağa üçün niyə belə eşidilməz olur? Ona görə ki, indi onların səsi bir-birindən çox uzaq olan “dünya”lardan gəlir. Bu məqamda Qurbanın özü və sözü milli, daha geniş götürsək isə bütövlükdə müsəlman həyat tərzini simvollaşdırır. Cəlil ağa üçün isə artıq bu həyat tərzini yoxdur. O, özünü bütövlükdə Qərb dünyasının ağışına atmış və onun əsarəti altındadır. Təsadüfi deyil ki, Cəlil ağanın maddi və mənəvi süqutu məhz bu dünyanın milli həyata nüfuzu ilə eyni vaxta düşür. Cəlil ağanın maddi və mənəvi müflisləşməsinin əsasında onun Avropa həyat tərzinin əsirinə çevrilməsi dayanır.

Qərb dünyasının milli həyata müdaxilədə oynadığı pozucu rol əsərdə daha çox Olya obrazında simvollaşdırılır. Olyanın kimliyi ilə bağlı əsərdə əks olunan informasiya müsəlman həyatı və Qərb dünyası kontekstini yazıçının şüurlu şəkildə analitik təhlilin predmetinə çevirdiyini göstərir. Romanda oxuyuruq: “Gecə saat üç idi. Bir saatdan sonra bu şəhərdən Berlinə qatar gedəcəkdi. Bu qatar ilə gərək Olya gedəydi” [1, s.41]. Yazıçının Cəlilin müflisləşmə prosesini Lütfəli bəylə başlayıb Olya ilə bitirməsi, başqa sözlə, Lütfəli bəyin Cəlilin tifaqını dağıtmaq planını Olyanın əli ilə həyata keçirməsi qətiyyətlə təsadüf deyil. Çünki yalnız olyalar – tərbiyəsi və əxlaqı kazinolar, gecə klublarının, qumarın və pozğunluğun gündəlik həyat tərzinə çevrildiyi bir dünyanın adamı bu planı həyata keçirə bilərdi. Müəllif təhkiyəsində səslənən aşağıdakı məlumat xüsusi estetik funksiya daşıyır və Qərb dünyasının daxili puçluğunu ifadə edir. Yazıçı milli mühitdə bu dünya haqqında yaranan təəssüratın əslində mif, ilgim olduğunu göstərir: “Olya ilə Cəlil ağa Avropanı gəzə-gəzə gəlib axırda Monte Karlo şəhərinə çıxdılar. Monte Karlo şəhərinin məşhur dövlətlilər və qumarbazlar yığıncağı olmağını hər kəs bilir” [1, s.34].

Müəllif Qərbin milli həyata nüfuzunda bu həyatın “qumarbazlar yığıncağı”na çevrilməsi təhlükəsi görür və iti realist qələmini bu təhlükəyə qarşı çevirir.

İ. Musabəyov mənəvi, əxlaqi pozğunluğun milli mühitə nüfuzu ilə bərabər, milli mühitin bu cür yaşayış tərzinə müqavimət hissini və əzmini də əks etdirir. Ədəbiyyatşünaslıqda əsərin finalının daha çox müəllif niyyətindən güc almasına, bir növ maarifçi realizm üçün səciyyəvi olan “xoşbəxt sonluq”la bitməsinə, həyatın gerçək üzünü ehtiva etməməsinə, pozğunlaşan burjuva mühitində Şəfiqələrin bəraət almasının mümkünsüzlüyünə dair fikirlər səslənmişdir. Bu tip mülahizələr əsərin bədii məntiqinin düzgün təsəvvür edilməməsi ilə bağlıdır. Əslində Şəfiqənin bəraət alması və milli mühitdə onun yekdilliklə müdafiəsi müəllifin hadisələrin inkişaf məntiqinə axıra qədər sadıq qaldığını göstərir. Bu məntiq nədən ibarətdir?

İ. Musabəyov romanda iki tip milli obrazlar yaratmışdır. Birinci tipə Lütfəli bəy və Cəlil ağa daxildir. Onlar burjuva iqtisadi münasibətlərinin formalaşdığı bir zamanda Avropa həyat tərzinin və əxlaqının təsiri altına düşən və bu təsirdən yaxa qurtara bilməyən insanlardır. İkinci tipə isə milli varlığın tarixi xarakterinə və İslam əxlaqına sadıq qalan insanlar daxildir. Bu tip insanlar Qurban, Əhməd kişi, Şəfiqə, Cavad bəy və Cavad bəyin qonaqlığa dəvət etdiyi “şəhər dövlətliləri” və “məhkəmə sudyalı” təmsil edir. Bütövlükdə bu ikinci tip obrazlar XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mühitinin, bu mühit “neft və milyonlar səltənəti”nə çevrilsə belə, milli mənəviyyatın və əxlaqın tarixi xarakterinə sədaqətini nümayiş etdirir. “Bir saatdan sonra sudyalı zala girib, “Şəfiqə bu işdən xilasdır” qətnaməsini” oxuyanda zalda olan camaatın “yaşasın haqq, qanun!” deməsi milli mühitin bütövlükdə saflığını, təmizliyini, saflığı, təmizliyi qorumaq, müdafiə etmək əzmini göstərir. Cavad

bəy “müsəlman aləmində bir adam ki, bir adama övrətini göstərir, demək olur ki, o adam haman adamı özünə dost yox, bəlkə qardaş və ata hesab edir. Cəlil ağa Lütfuli bəyi eləcə bilib, Şəfiqəni ondan gizlətməyirdi” deyərəkən milli mühitin yaşam tərzində həlledici mövqeyə malik olan namus qanunu önə çəkirdi. Milli mühitin, “zalda olan camaatın” Şəfiqəni müdafiəsi bu namus qanununa söykənirdi.

İ.Musabəyovun milli cəmiyyətə baxışlarında sinfi amil heç bir rol oynamır. O, Şəfiqənin haqqına münasibətdə milli cəmiyyətin yekdilliyini önə çəkir. Bəraətdən sonra şəhərin dövlətlilərindən Şəfiqənin xeyrinə “beş min manat da pul yığılması”na dair informasiyanın əsərin sonunda xüsusi vurğulanması mühüm estetik funksiya daşıyır. Müəllif bu vurğulamada Qərbdən gələn təsirlərlə əxlaq və mənəviyyatca poğunlaşan milli burjuaziya nümayəndələri ilə müqayisədə, milli burjuaziyanın böyük çoxluğunun milli və İslam həyat tərzinə, əxlaqına sədaqətini önə çəkir. Şəfiqənin taleyi, namusu məsələsi romanda milli varlığın taleyi, namusu məsələsi kimi mənalanır. Şəfiqənin Lütfuli bəyi öldürməsi millətin öz əxlaqını və mənəviyyatını qorumaqda heç nəyə və heç kimə güzəştə getməyəcəyini, heç bir təsirə qapılmayacağını simvollaşdırır. Camaatın və şəhər dövlətlilərinin nümayiş etdirdiyi əzm və birlik milli varlığın özünü müdafiə gücünü ortalığa qoyur. “Ədalətli bir hüquqşünas”ın obrazında (G.İbrahimqızı) – Cavad bəyin timsalında milləti öz mənafeyi, bütövlüyü, tarixdən gələn xarakteri və əxlaqı uğrunda mübarizəyə səfərbər edən ideoloqların yetişməsi və cəmiyyət həyatında böyük nüfuza malik olması simvollaşdırılır. Bütün bunlar isə milli cəmiyyətin yaşamaq, gələcək taleyini özü müəyyən etmək, özünü hər hansı bir yad təsirdən qorumaq əzmini və stixiyasını nümayiş etdirir. “Neft və milyonlar səltənətində” əsərinin nikbin pafosu və müasirliyi də bununla şərtlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Musabəyov İ. Neft və milyonlar səltənətində. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006.
2. Vəlixanov N. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı. Bakı, “Elm”, 1983.
3. Zamanov A. Əməl dostları. Bakı, “Yazıçı”, 1989.
4. Həmidullah M. İslama giriş. Bakı, “Qismət”, 2006.
5. İbrahimqızı G. Zülmətdən nura doğru... Bakı, “Letterpress”, 2015.
6. Tahirə M. Ədəbiyyat müasir elmi yanaşma kontekstində. Bakı, “Xan”, 2016.

“IN THE KINGDOM OF OIL AND MILLIONS” BY I.MUSABEYOV IN THE CONTEXT OF THE AESTHETICS OF ENLIGHTENED REALISM

SUMMARY

In the article, I.Musabeyov's work “In the kingdom of oil and millions” becomes the subject of scientific analysis in the context of the aesthetics of enlightened realism.

The conclusions of the literary criticism, which define the author's tendency of assigning a critical role of the environment upon the individual's fate are being argued with a critical approach. It is affirmed that the development of the plot in the novel based on the collision of moral conflicts rather than the description of the capitalist economic relations is mostly related to the aesthetic principles of educationalist art and the outlook of educationalist artist.

The researcher holds the view that the author of the novel seeks the causes leading Jalil agha to his death not in the nature of capitalist economic relations, but in the adverse impact of Western morality, and lifestyle on the national environment. Thus, the painful results of deriving away from national and Islamic morality as well as the resistance of the environment against these new moral values are being reflected in the novel, which comes up as a reflection of the author's educationalist outlook.

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ «В ЦАРСТВЕ НЕФТИ И МИЛЛИОНОВ» И.МУСАБЕКОВА
В КОНТЕКСТЕ ЭСТЕТИКИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО РЕАЛИЗМА**

РЕЗЮМЕ

В статье даётся научный анализ произведения «В царстве нефти и миллионов» И.Мусабекова в контексте эстетики просветительского реализма. Здесь выражается критическая точка зрения по поводу литературоведческих выводов об авторской тенденции о том, что среда, играющая решающую роль в судьбе человека, - это «буржуазная социальная среда». Это обосновывается тем, что в произведении «В царстве нефти и миллионов» развитие столкновений, основанных на нравственных и этических конфликтах, не основано на описании капиталистических экономических отношений сюжета, оно обусловлено эстетическими принципами просветительского искусства и мировоззрением художника-просветителя. Исследователь считает, что автор ищет причину смерти Джалила-аги не в природе капиталистических экономических отношений, а в негативном влиянии западной морали и образа жизни на национальную среду. Описание горьких последствий отдаления от национальных и мусульманских моральных ценностей, а также сопротивления окружающей среды этой морали возникают как результат просветительского мировоззрения автора.